

Kəşfədo

Müstəqil ictimaiyyəti, publisistik qəzet №33-34 (1211-1212) 08 may 2024-cü il Qiyməti 1 manat

Qəzet 1999-cü ilin oktyabrından çıxır

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİ HEYDƏR ƏLİYEV İŞİĞINDA

Sevdik NƏSİBOĞLU

qardaş köməyi çıxara bilər. Azərbaycanımız, dedə-babadan miras qalan respublikamız qardaş birliyi, qardaş köməyi ilə bax beləcə quruldu və möhkəmləndi.

1918-1920-ci illəri əhatə edən zəfər tariximizdən, qardaşlıq dastanımızdan hamıdan çox Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev xəbərdar idi. Uzaqgörən olduğu qədər də hər mövzunun, hər sənətin kamil bilicisi olan öndərimizlə tarix mövzusunda, xüsusilə də ölkəmizin tarixi mövzusunda heç kəs yarışa bilməzdi. Türkiyə ilə Azərbaycanı qovuşduran tək torpağımız olan ulu Naxçıvanımızda dünyaya göz açan Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl və hakimiyyətə gəldiyi illərdə də Türkiyə ilə bağlı önəmli məlumatlara sa-

zannaq və dostlarla, qardaşlarla körpü qurmaq idi. Heydər Əliyevin Naxçıvanı dirçəltiyi o illərdə İğdırda Sədərək arasında qurulan və ümidin, həsrətin, qardaş könüllərinin simvoluna çevrilən "Ümid körpüsü" beləcə quruldu! Ölkənin qardaş qanından olan bir dərya halına gəldiyi o çətin zamanlarda bu böyük işi ancaq Heydər Əliyev dühası görə bilirdi. Onun sayəsində Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı özünün ən çətin zamanında yenidən təsdiqini tapmış və yeni tarix yazmaq üçün başladığı yollarda əmin addımlarla irəliləmişdi. Müstəqillik dövründə yeni bir əhəmiyyət qazanan, yenidən bütün zülm zəncirlərini qırıb baş qaldıran bu sarsılmaz qardaşlığı dirildən, dirçəldən və bu prosədə əsas rol oynayan bir

və edilməli olan təşəbbüsü bəyənməyənlər, həzm edə bilməyənlər və buna qarşı çıxanlar da oldu. Onlar hətta Türkiyənin bu məsələdə tərəfsiz qalmasını və ya tərəfini dəyişdirib erməniləri dəstəkləməsi kimi sərəmsən bir fikri ortaya qoydular. Həmin pis xislətlilər bu 30 ildə hələ də həmin mövqelərindən dönməyiblər. Lakin Türkiyə də, Azərbaycan da Uluların çıxdığı müqəddəs qardaşlıq yolundan bu 30 ildə dönməyib və dönməyəcək də! Qardaşlıq dastanımızın Heydər Əliyev tərəfindən yazılan yeni fəslə illər keçdikcə səhifə-səhifə artdı, gücləndi, möhkəmləndi, dildən-dilə doladı.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin qardaş Türkiyə ilə olan əlaqələrini inkişaf etdirmək mərhələsi "Ümid körpüsü" ilə yekunlaşmadı, yekunlaşa da bilməzdi. Çünki qabaqda hələ 11 il var idi.

Ulu Öndər xalq tərəfindən Azərbaycana rəhbər seçildiyi zaman onu ən səmimi, ən ürvi hisslərlə təbrik edən dövlətlərdən ələ birincisi Türkiyə idi. Türkiyə Ulu Öndəri çox yaxşı anlıyır, qavrayır və başa düşürdü. Çünki həmin il qardaş ölkə də təhlükələr burulğanında çabalayırdı. Ölkədə baş verən iğtişaşlar, gizli sui-qəsdlər və terror hücumları səngimək bilmirdi. Xüsusilə, Azərbaycana yaxın türk kəndləri və bölgələrində baş verən terror aktları o dövrün Türkiyəsi üçün nə qədər kədərli və dəhşətli olsa da, adı hala çevrilmişdi. Ancaq o vaxtı Türkiyə başçıları və Ulu Öndərimiz yaxşı bilirdi ki, hər iki qardaş ölkənin də bu burulğanlardan, qan dəryasından çıxış yolu qardaş kimi bir-birlərinə sarılmaq və bir yerdə bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdir. Ulu Öndərimiz Türkiyədə baş verən iğtişaşlardan sanki öz torpağında olubmuş kimi kədərlənir və bu məsələdə Türkiyəyə sona qədər dəstək olduğunu bildirdirdi. Təbii ki, Türkiyə rəhbərlərinin tez-tez dəyişməsinə baxmayaraq Heydər Əliyev Türkiyədə xalqın da, iqtidarın da ən səmimi dostuna, qardaşına çevrilmişdi. Ona görə də Türkiyə də eyni zamanda daxili işlərə qarışmamaq şərti ilə Azərbaycanın problemləri ilə maraqlanırdı və çətin anlar üçün məyusluğunu ifadə edirdi. 1994-cü ilin 4 iyununda və habelə 1995-ci ilin 17 martında baş verən qardaş qırğınları zamanında dövrün hökumət başçısı Süleyman Dəmirəl və Təmsül Çillər Azərbaycanın vəziyyəti ilə ən çox maraqlananlardan idilər. Onlar bu zamanlarda vəziyyəti Heydər Əliyevdən xəbər alır və ona sonsuz dəstəklərini bildirdirdilər. Azərbaycan 1995-ci ildə baş verən bu çevrilişdə də üzüqə çixsda. bunun birinci səbəbi Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, ikinci səbəbi xalq-iqtidar birliyi, üçüncü səbəbi isə Türkiyənin Azərbaycanı dəstəyi idi.

hib idi. Lakin "qırmızı terror"un təzyiqləri və bu terrorun özü kimi qaniçən siyasəti səbəbi ilə Ulu Öndərimizin o dövrlərdə istədiyi bir çox məsələlər arzu kimi qalmış, o, qardaş Türkiyə ilə istədiyi qədər yaxınlaşa bilməmişdi. Heydər Əliyevin Türkiyə dastanı SSRİ dövründə başlayır və o dövrdən üzü bəri gəlir. Lakin özünün kuliminasıya nöqtəsinə 1991-1992-ci illərdə çatır. Həmin dövrdə Bakı və onun təmsalında bütün Azərbaycanın qan ağladığı, qardaş qırğını ilə ölümlü çuxuruna düşdüğü bir zamanda Ulu Öndər Naxçıvanı Türkiyə ilə əlaqələr qurulmasını bu vəziyyətdən çıxarmağın əsas həll yollarından biri kimi görmüşdü. Təbii ki, qardaş qırğınından həmişə uzaq olan öndərimiz üçün ən böyük nicat yolu düşmən yox, dost qa-

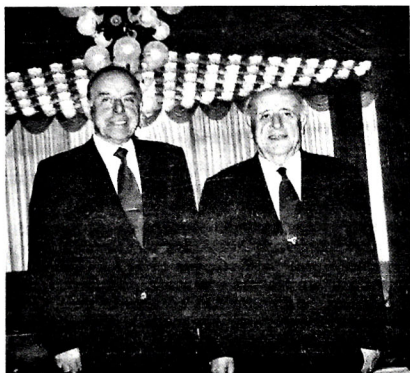
şəxsiyyət var idisə, o da Heydər Əliyevdən başqaşı ola bilməzdi. Möhz buna görədir ki, Heydər Əliyevin və o vaxt Türkiyə Respublikasının Prezidenti olmuş Süleyman Dəmirəlin əsas rolu və təşəbbüsü nəticəsində torpağa bəxş edilən qardaşlıq fidanının meyvələrdən 30 ildir ki, nəsimimiz alırır, almaqdayıq və alacaq.

Ümumiyyətlə, Ulu Öndərimiz Naxçıvana və Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdə - xalqımızın çətinliklərdən xilas yolu axtardığı və tapdığı vaxtlarda həmişə olduğu kimi yenə də Türkiyə Azərbaycana çevrilmişdi, qardaş köməyini asırmədi. Türkiyənin mənfur qonşumuz olan Ermənistanla bütün sərhədlərinin möhz elə Türkiyə tərəfindən bağlanması da bununla bağlı ən böyük jest idi. Təbii ki, bu böyük

Azərbaycan və Türkiyə Turana geden yolun başlanğıcında uzun ayrılıq, həsrətdən sonra yeni mərhələdə yenedən bir-birini tanıyaraq dostlaşmış, qardaşlaşmış iki qardaş türk ölkəsidir. Bu iki dövlətin qardaşlıq tarixi dastanlara, kitablara sığmayacaq qədər zəngin və tarixidir. Dədə-babalarımız türk dövlətləri qurduğu, Asiyada, Avropada yurd saldığı vaxtlardan etibarən bizim bu qardaşlığımız başlamış, tarixlər boyu davam etmiş və get-gedə daha da möhkəmlənmişdir. Təbii ki, bu dostluq, qardaşlıq körpülərinin zaman-zaman bəzi bədxah, düşmənlərə çalışan şər qüvvələr tərəfindən dağılmağa üz tutduğunun da şahidi olmuşuq. Lakin nə olursa olsun, bütün çətinliklərə, əngəllərə baxmayaraq bu iki dövlət tək millət olaraq yaşamış və bu ənənəni nəsilərdən nəsilə örməyə davam edərək yaşatmışdır. Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı bütün dövrlərdə olduğu kimi XXI əsrdə də dünya həqiqətlərinin içində ən gerçək bir faktır və bu belə olmağa da davam edəcəkdir.

Tarixən böyük Azərbaycan və türk liderlərinin sayəsində bu iki qardaş dövlət arasında olan qardaşlıq münasibətləri daha da irəliləmişdir. Çünki eyni dindən və dildən olmasından asılı olmayaraq, hər hansı bir ölkə arasında olan münasibətləri inkişaf etdirən o ölkənin liderləridir. Hər iki ölkənin türk əsilli liderləri zaman-zaman birlikdə hər çətinliyə sinə gərmiş, qardaşlığın nəyə deyildiyini və necə bir məfhum olduğunu bütün dünyaya göstərmişlər. Bunun ən böyük örnəyi Dəmirqayı Dərbənddən Urmiyaya qədər irəliləyərək türk və müsəlman qardaşlarını darda qoymayan Osmanlı imperiyasının sabiq müdafiə naziri Şəhid Ənvər Paşa və onun qardaşı, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Şəhid Nuru Paşadır. Onlarla birlikdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan ziyalıları, liderləri - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və digərləri sübut etdilər ki, dövr qardaşlıq dövrüdür, bu çıxılmaz vəziyyətdən Azərbaycanı ancaq

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİ HEYDƏR ƏLİYEV İŞİĞİNDƏ

(Əvvəlki 1-ci səhifədə)

Ulu Öndərimiz tez-tez Türkiyədə rəsmi səfərdə olar və qardaş ölkə başçılarına da Azərbaycanla dərindən əməkdaşlıq etmək üçün dəvət edir, onları qəbul etməkdən məmnunluq duyur. 1993-cü ildən üzü bəri Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin səmimi davatı ilə bir neçə dəfə Türkiyədə rəsmi səfərdə olmuşdur. 1994-cü ilin fevral ayında Heydər Əliyev Türkiyəyə ilk rəsmi səfərini etmiş, Türkiyə Respublikasının qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün dəfn edildiyi Anıtköprü ziyarət etmiş və orada xatirə dəftərinə ürək sözlərini yazmışdır. Sonra isə ona Süleyman Dəmirəlin adından rəsmi ziyafət verilmişdir. Səfərini davam etdirən Heydər Əliyev o vaxt Türkiyə Böyük Millət Məclisində də olmuş və qardaş türk millət vəkillərinə müraciətlə çıxış etmişdi. Bilkənd Universitetinin İdarə Heyətinin sədri İhsan Doğramacı ilə görüşən Ulu Öndərə Hacetpəne Universitetinin fəxri doktoru diplomu da həmin səfər zamanı verilmişdi.

Süleyman Dəmirəl isə 1995-ci ildə Azərbaycanla rəsmi səfər etmiş, Ulu Öndərimiz onun səfərinə "Gülüstən" sarayında rəsmi ziyafət vermişdi. Həmin il Türkiyə Respublikasının tarixində yeganə xanım baş nazir olan Tənsü Çillər də ölkəmizə səfər etmişdi. Ulu Öndərlə keçirilən mətbuat konfransında Çillər neft və ticarət sahələrində Azərbaycanla bir qardaş kimi işbirliyinin olmasından məmnun qaldığından, bunun davam etdiriləcəyindən söhbət açmışdı.

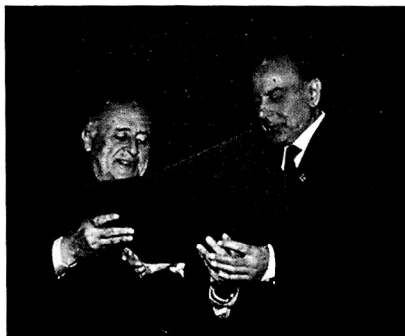
14 aprel 1996-cı ildə Türkiyədə Ana Vətən Partiyası adından hakimiyyətə gələn baş nazir Məsud Yılmazın ölkəmizə səfəri baş tutmuşdu. Əvvəlcə, Yılmaz Azərbaycan ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşmüş, sonra isə onunla Ulu Öndər arasında mətbuat konfransı baş tutmuşdu. Yılmaz burada qonaq kimi yox, əsl qardaş kimi qarşılanmışdı və özü də qardaş hisslərlə ölkəmizə səfərini davam etdirmişdi. Mətbuat konfransında Məsud Yılmazın ona ünvanlanan suallara verdiyi cavablar çox diqqətəlayiq idi və onun iki qardaş dövlət arasında kiçik münasibətlərə necə qardaş təvassübkeşliyi ilə yanaşdığını aydınlaşdırırdı: "Ermənistan Azərbaycanla razılığa gəlmədikcə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyaraq işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından geri çəkilməsi ilə bağlı öhdəliklər götürmədikcə və prinsiplər bəyannaməsi imzalamadıqca Türkiyənin Ermənistanla sərbəh qərarlarını aşmasından bəhs edilə bilməz. Türkiyə bu addımı atarkən qardaş Azərbaycanın mənafeyini öz mənafeyi hesab edir, bunu Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan işğalından azad edilməsinə bir töhfə kimi qiymətləndirir. Türkiyədən bunun əksi olan başqa bir hərəkət gözləmək olmaz və bu günə kimi Azərbaycanla birlikdə göstərdiyimiz minunəvi hamrəylik bizə başqa cür hərəkət etməyə izn verməz".

Sonra isə Məsud Yılmaz daha bir minunəvi hərəkət imza atdı. Azərbaycan səfər etdiyi vaxt Sabuncu rayonundakı 6 sayılı peşə məktəbinin yataqxanasında yaşayan Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan qaçqınları ilə görüşməyi özünü borc bildi, onların yaşadığı yeri götib onlarla görüşdü, dörd-sərin bölüşdü və onlara təmiz verərk oradan ayrıldı. Məsud Yılmaz

mazla birlikdə qaçqınlarla görüşən Ulu Öndərimiz "ağır günün, çətin günün ömrü gödək olar" deyərək qaçqınlara təsəlli verdi və qaçqınları əmin etdi ki, onlar Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının mənəvi dostu ilə yaşadıqları torpaqlara bir gün mütləq qayıdacaqlar.

Azərbaycana olan səfərin sonuna yaxın Ulu Öndərimiz Türkiyənin hökumət başçısı Məsud Yılmazla Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru diplomunu təqdim etdi. Yılmazın Bakı səfəri beləcə sonlandı.

Heydər Əliyev böyük azərbaycançı və milliyətçi türk olduğu zaman-zaman əməlləri ilə, qardaşlıq səmimiyyəti ilə sübut edir və bu əməllərin sevinci ilə sevinib kədəri ilə kədərləndikləri vaxtlarda da onunla birgə yol yeriirdi. 1997-ci ilin aprelinde bu bir daha təsdiq olundu. Həmin ayın döndündə Milliyətçi Hərəkət Partiyasının təsisçisi və uzun illər lideri olan böyük türk siyasətçisi və şəxsiyyəti, 5 dəfə Türkiyə millət vəkili, iki dəfə Türkiyə Respublikasının Baş nazirinin müavini olmuş Alparslan Türkeş 79 yaşında əbədiyyətə qovuşdu. Bu xəbər Azərbaycanda hamıdan çox Heydər Əliyevi kədərləndirdi. Səhərişi gün Ulu Öndər Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəle və Alparslan Türkeşin oğluna, Milliyətçi Hərəkət Partiyasının sədr müavini olan Toğrul Türkeşə rəsmi başsağlığı mesajı ünvanladı. Ulu Öndərin Toğrul Türkeşə olan mesajı çox səmimi və kədərli idi: "Türkiyə xalqının görkəmli oğlu, atanız Alparslan Türkeş cənablarının vəfatı mənə ürəkdan kədərləndirdi. Bu ağır itki ilə əlaqədar Size, Milliyətçi Hərəkət Partiyasının üzvlərinə, bütün Türkiyə xalqına dərin hüznə başsağlığı verirəm".

Həmin ilin may ayında Ulu Öndərimizin Türkiyəyə rəsmi səfəri baş tutdu. Bu zaman Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl Ulu Öndərimizi Türkiyə Respublikasının ən ali mükafatlarından olan "Dövlət nişanı" ordeni ilə təltif etdi və həmin ordeni təntənəli surətdə özü dəmirək dostu-qardaş Heydər Əliyevə təqdim etdi. Bu səfər həm Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində, həm də Süleyman Dəmirəl ilə Ulu Öndərimiz arasında olan əlaqələrdə böyük əhəmiyyətə sahib oldu. Ulu Öndərimizin bu dəfə də Türkiyə parlamentində çıxışı oldu. Ankaranın mərkəzi küçələrindən birinə ölkəmizin adı verildi. Heydər Əliyev Bilkənd Universitetində çıxış etdi, həmçinin ölkəmizin Türkiyədəki səfirliyinin yeni binasının təmələqoyma mərasimində də iştirak etdi. Səfərini izmirde davam etdirən Ulu Öndərimiz "Bakı Parkı"nın açılışında hərəratlı nitq söylədi. Səfərin sonunda ona "9 Eylül" Universitetinin fəxri doktoru adı verildi.

Mütəmadi olaraq Ulu Öndərimizlə Türkiyəyə rəhbərlik edən şəxsiyyətlər arasında görüşlər keçirilirdi. Ulu Öndərimiz Ədimədə tarixi Qırxpınar ağası ilə görüşmüş və Heydər Əliyevə Qırxpınarın "baş ağası" fəxri adı verilmişdi. Həmçinin Türkiyənin məşhur "Nərgiz TV" kanalının Bakı studiyasının açılış zamanı Ulu Öndərimiz çıxışında Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf etdiyini söyləmişdi. Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasının 75 illik yubileyi münasibətilə keçirilən ziyafətdə də çox gözəl bir çıxış etmişdi. 1999-cu ildə Türkiyədə hakimiyyət dəyişikliyi baş verdiyi zaman Ulu Öndərimiz

rimiz yeni hökumət və parlament başçılarına ən səmimi təbriklərini çatdırırdı. Türkiyəyə növbəti səfərində Ana Vətən Partiyasının sədri Məsud Yılmazla, Türkiyə parlamentinin sədri Yıldırım Akbulutla, eləcə də Türkiyə Respublikasının Baş naziri Bülənd Ecevitlə görüşmüşdü. Ulu Öndərimiz bu görüşdə çox inamlı fikirlər səsləndirirdi, yeni hökumətə çox gözəl işbirliyinin olacağını bildirərək bundan şübhələrinin olmadığını ifadə edirdi. Yeni hökumətə uğurlar arzulayırdı, Türkiyənin bundan sonra daha da güclənməsini arzu edirdi.

Lakin həqiqətdən də həyat hər bir insan üçün gözlənilməz hadisələrlə dolu olur. Həmin hadisələrdən ən şiddətli 1999-cu ilin 17 avqust tarixində baş verdi. Həmin vaxt İstanbul yaxınlığında şiddətli bir zəlzələ baş verdi. Zəlzələ nəticəsində 19 minə qədər insan həlak olmuş, 49 minə qədər insan yaralanmışdır. Hadisə baş verən andan etibarən Türkiyənin yardımına ilk çatmış ölkələrdən, demək olar ki, birincisi Azərbaycan oldu. Ulu Öndərimiz zəlzələnin baş verdiyi gün qardaş ölkəyə müraciət etdi. Onun müraciəti səhərişi gün "Azərbaycan" qəzetində yayılmışdır. Müraciətdə Ulu Öndərimiz deyirdi: "Ötən gecə Türkiyədə, İstanbul ilə Ankara arasında baş vermiş zəlzələ bizi sarsıtdı və çox kədərləndirdi. Bütün Azərbaycan xalqını kədərləndirdi, sarsıtdı. Böyük fəlakətdir, böyük faciədir. Bu faciə Türkiyənin faciəsidir, eyni zamanda Azərbaycanın faciəsidir".

Ulu Öndərimiz həmçinin bildirdirdi ki, Azərbaycan həmişə olduğu kimi bu dəfə də qardaş ölkə olan Türkiyənin yanındadır və həmişə də bu belə olacaqdır.

Həqiqətdən də 17 avqust zəlzələsinin yaranarının sağalmasında ən böyük rol Azərbaycanın və onun öndəri Heydər Əliyevin üzünə düşmüşdü. Biz sona qədər Türkiyəmizin yanında olduq və elimizdən gələn heç bir köməyi qardaşlarımızdan əsirgəmədik. Ulu Öndərimiz bu mövzuya çox həssaslıqla, əsl qardaş təvassübkeşliyi ilə yanaşdı, bu böyük fəlakətin izlərini aradan qalxması üçün çox çalışdı və bunu bacardı.

Elə məhz bu qardaşlıq yardımlarının səbəbi ilə həmin ilin 1 noyabr tarixində zəlzələnin baş verdiyi yer olan Kocaeli Universitetində yeni dərslərinin başlanması münasibətilə keçirilən tədbirə Ulu Öndərimiz əsl qardaş istəyi, arzusu və təklifi ilə dəvət olundu. Ulu Öndərimiz bu dəvəti məmnunluqla qəbul etdi və Bakıdan Kocaelinə getdi. Əvvəlcə, Kocaeli Universitetindəki tədbirdə Ulu Öndərimiz çox müfəssəl bir çıxış etdi. Çıxışında hər sahənin bilicisi olduğunu bir daha göstərən Heydər Əliyev Kocaeli Universiteti ilə bağlı dolğun məlumatlı olduğunu da bildirdi. Zəlzələ fəlakətinin Azərbaycan-Türkiyə dostluğunu, qardaşlığını daha da möhkəmləndirdiyindən söhbət açdı. Kocaelidə türk qardaşları ilə görüşündən məmnunluğunu ifadə edərək zəlzələdən əziyyət çəkən bölgələrin tez bir zamanda əvvəlki gözəlliyinə qayıdacağından şübhə duymadığını da bildirdi. Ulu Öndərimiz Türkiyəyə olan səfərində Saraybaxça qəsəbəsində olan və zəlzələdən əziyyət çəkənlərin məskunlaşdığı çadır şəhərciyində də oldu. Zəlzələdən əziyyət çəkənlərlə görüşdü, söhbət etdi və onları dərddən ilə maraqlandı. Hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də zəlzələdən əziyyət çəkənlərə Azərbaycanın sonuna qədər dəstək olacağını, onların yanında olacağını və kömək edəcəyini vurğuladı. Ulu Öndərimizin Türkiyəyə növbəti səfəri bununla yekunlaşmadı. Bu səfər xoş bir qismətlə təacülmişdi. Çünki 1 noyabr 1999-cu il Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəlin 75 illik yubileyi qeyd olunurdu. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəllə təkbətək görüşdü və ona ən səmimi, qardaşyana təbriklərini çatdırdı. Onun yubileyi münasibətilə çox gözəl bir nitq söylədi. Həmin gün Ulu Öndərə şəxsən Süleyman Dəmirəl tərəfindən "Atatürk Sülh mükafatı" təqdim edildi və bununla bağlı çox böyük bir tədbir keçirildi.

(Davamı var)